

דימוי האויב הערבי בעיתונות הישראלית במלחמת העצמאות*

אלעד נחשון

דימוי אויב הוא אחד הכלים העיקריים המשמשים את המדינה המודרנית לגיוס אוכלוסייה לצורכי מלחמה, וכלי התקשורת הם אמצעי ראשון במעלה ביצירת דימוי זה. סקירת גיליונותיהם של חמישה ימונים עבריים שיצאו לאור במהלך מלחמת העצמאות מאפשרת לתאר ולסווג את רכיביו העיקריים של דימוי האויב הערבי, את התמורות שחלו בהם במהלך המלחמה, ואת הזיקה בינם לבין עמדות פוליטיות. כך ניתן להצביע על מקורותיו ההיסטוריים של דימוי האויב הערבי, ולהסיק מסקנות רבות ערך בדבר טיב הקשר שבין העיתונות למסד הפוליטי בעת הקמת מדינת ישראל.

באמצע המאה ה־20 החל עולם המחקר לעסוק בתחום חדש בשם 'דימוי אויב' (enemy image). על רקע המלחמה הקרה בחנו פסיכולוגים וסוציולוגים את האופן שבו אזרחי המדינה המודרנית מדמים את אלו שתויגו כ'אויב' ואת התכונות שייחסו להם. הם חקרו כיצד דימוי האויב נוצר ומתפשט בחברה, ואת תפקידם של מוקדי כוח שונים בתהליך זה.¹ אחת ממסקנותיהם הייתה שדימוי האויב הוא אמצעי חיוני בידי המדינה המודרנית לגיוס אזרחיה למלחמות, ומכאן ברורה חשיבותו המכרעת להבנת תהליכים היסטוריים, צבאיים ומדיניים.² תחום מחקר זה גלש במהרה גם לדיסציפלינות אחרות, וכך החלו היסטוריונים לחקור את האופן שבו בני אדם דימו לעצמם את ה'אויב' בתקופות שונות בהיסטוריה.

* מאמר זה הוא סיכום של עבודת סמינר מחקרית שנכתבה בהנחייתה של פרופ' אורית רוזין בחוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב.

מגמה זאת לא פסחה גם על ההיסטוריוגרפיה הישראלית, והיא הנפיקה כמה מחקרים על אודות דימוי האויב בישראל. כמה מהם עוסקים ישירות במלחמת 1948,³ המלחמה שנתפסת לעיתים קרובות כאירוע המכונן של הנראטיב הלאומי הישראלי והפלסטיני כאחד. במאמר זה אתמקד בנושא אחד שהמחקר ההיסטורי הזניח עד כה: דימוי האויב הערבי בעיתונות הישראלית במהלך המלחמה. לכלי התקשורת יש חשיבות ראשונה במעלה בכינון דימויו של האויב, בעיצובו ובהפצתו. הבנת תפקידה של העיתונות הישראלית בתהליך עשויה אפוא לתרום תרומה נכבדת להבנת דימויו של האויב בקרב החברה הישראלית בכללותה. יתר על כן, מחקר זה לא יוגבל להצגת דימוי האויב בעיתונות בלבד, אלא יסקור אותו על רקע השיח הצבאי והמדיני של התקופה, תוך השוואה מתמדת וניסיון למפות את קשרי הגומלין ביניהם. כדי לבצע השוואה זו במדויק אקדיש את הפרק הראשון של המאמר לסקירה קצרה של דימוי האויב בממסד הצבאי והמדיני הישראלי ב-1948, תוך הסתמכות על מחקרים קודמים. בפרק השני אסרטט את דימויו של האויב בעיתונות הישראלית בהתבסס על מדגם של 282 גיליונות מחמישה עיתונים. מכל אחד מהעיתונים נדגם גיליון אחד בכל שבוע, החל ב-30 בנובמבר 1947, יומה הראשון של המלחמה, ועד לשבוע הראשון של ינואר 1949, שבמהלכו דעכו באופן סופי פעולות האיבה.⁴ חמשת העיתונים הם 'על המשמר', 'דבר', 'הצפה', 'הפקר' ו'המשקיף'. כולם מהעיתונים הבולטים והמשפיעים באותה תקופה, וכולם יומונים בני ארבעה עמודים שיצאו לאור בסדירות.⁵ מלבד זאת, עיתונים אלה נבחרו מכיוון שכל אחד מהם מייצג עמדה פוליטית שונה, ויחדיו הם משקפים את העמדות העיקריות שרווחו בציבור היהודי. בפרק השלישי אדון בממצאים, בשני אפיקים עיקריים: ניתוח מקורותיו ההיסטוריים של דימוי האויב הערבי בחברה הישראלית, והשוואה בין דימוי האויב בממסד הצבאי-מדיני לדימויו בעיתונות, לאור יחסי הגומלין שביניהם.

א. דימוי האויב הערבי במלחמת העצמאות

במהלך מלחמת העצמאות התבוננו אנשי הממסד הצבאי והמדיני היהודי בערבים דרך ספקטרום של דימויים וסטריאוטיפים שונים, ולעיתים אף סותרים. בדרך כלל לא ניתן להפריד בבירור בין דימוי אחד לאחר, ורובם קשורים זה לזה באופן הדוק ומהווים לפיכך מערכת דימויים מורכבת.

קבוצה אחת של דימויים רווחים תיארה את הערבים כאויב אימתני העולה בעוצמתו על

³ רשמית נסתיימה המלחמה רק עם חתימת הסכמי שביתת הנשק במהלך החודשים הבאים, אולם בתקופה זו לא התנהלה כמעט כל לחימה של ממש, והתייחסויות בעיתונות הישראלית לערבים התמעטו עד מאוד.

⁴ בימי שישי הודפסו גיליונות מרובי עמודים, והם לא נכללו במחקר זה; כמו כן, לעיתים רחוקות הדפיסו העיתונים גיליונות בני שני עמודים בלבד.

היישוב היהודי. דימויים אלה קשורים באופן הדוק למיתוס 'מעטים מול רבים', שהעלה על נס את מלחמת הגבורה של היישוב באויבים שהקיפו אותו מכל עבר. דוד בן גוריון, למשל, הצהיר שוב ושוב כי היחס בין היישוב היהודי לבין אויביו עומד על אחד לארבעים, כי שבע המדינות הערביות שנלחמו בישראל התפרסו על שטח שגודלו כמחצית מאירופה, וכי צבאותיהן אומנו במשך שנים רבות על ידי מדריכים בריטים וחומשו ביד רחבה בתותחים, במטוסים, בטנקים ובספינות מלחמה.⁴ עמדה זו הייתה משותפת גם לבעלי תפקידים אחרים בהנהגת היישוב. קצין המבצעים של ההגנה יגאל ירין טען כי לצבאות ערב יש 'תרונ גדול' בנשק, בכוח האדם ובפריסה האסטרטגית,⁵ ודוברים רבים תיארו את היישובים היהודיים כ'איים' מבודדים בתוך ים ערבי עוין, מה שתרם לתחושת המצור.⁶ דימוי זה, אף אם הייתה בו מידה מסוימת של אמת, התגלה במחקר ההיסטורי כמופרז.⁷

דימוי העוצמה הערבית שימש בסיס לשורה של דימויים אחרים שרווחו ביישוב היהודי ובמדינת ישראל, ובראשם ההקבלה בין הערבים לבין צוררי יהודים מן הדורות הקודמים, ובפרט לנאצים. בספרות הלוחמים של 1948 רווח הביטוי 'פורעים' לתיאור הלוחמים הערבים,⁸ ואילו הכוחות היהודיים הושוו לעיתים קרובות ללוחמי הגטאות או לפרטיזנים.⁹ יתרה מכך, בישיבת הכנסת שעסקה במצבם של יהודי ארצות ערב במהלך המלחמה השוו כמעט כל הדוברים בין מדינות אלו לגרמניה הנאצית, ורבים הביעו במפורש חשש לשואה שנייה.¹⁰

לכל אלו הצטרפו מגוון תכונות שליליות שיוחסו לערבים כעם. כך למשל מעשי אכזריות, טבח או התעללות בשבויים שביצע הצד הערבי זכו לפרסום ולהדגשה יתרה בצד היהודי, ונתפסו כמייצגים את התרבות הערבית כולה. רפאל איתן כתב כי "הערבים התעללו בפצועים ואחר כך שפכו עליהם דלק והציתו אותם. לאחר שהערבים הסתלקו אספנו את הגוויות השרופות והמבוותרות. [...] נוכחתי, כי הלוחם הערבי הוא בן תרבות אחרת, שחי ופועל בעולם מושגים שלא הכרנו".¹¹ איתן היה יכול, על בסיס מקרה אחד, להסיק מסקנות הנוגעות לתרבות הערבית כולה, מכיוון שמקרה זה הלם היטב את הדימוי הרווח בחברה היהודית בנוגע לערבים.

בהקשרים שונים תוארה התרבות הערבית גם כמטורפת, ברברית, קנאית, לא רציונלית וחייתית.¹² דוגמה מאלפת לכך הופיעה בספר הפלמ"ח:

צריחות הכפריים עברו כל גבול בראותם את השיירה חוזרת, בזעקות טירוף ובחמת רצח הגיחו מבין הסלעים והסתערו על הכביש. מאות בני אספסוף מזנקים מהגבעות ביללות, והנשים הגבירו אף הן את קריאותיהן. פני הגבעות השחירו ממש משנתגלה כל האספסוף הנקהל. בצריחות נוראות התנפלו פריצי החיות...¹³

היות שכך, אין פלא שהכוחות הערביים תוארו בדרך כלל במונחים הלקוחים היישר מעולם

הפשע: הלוחמים כונו 'מרצחים', המיליציות הערביות – 'כנופיות', בסיסי פעולותיהן – 'קיני מרצחים', ותוכניות הקרב שלהן – 'מזימות'. בהתאם, המניעים שיוחסו לערבים היו לעיתים קרובות תאוות שלל או תאוות דם.¹⁴

לצד דימויי העוצמה – ולעיתים אפילו באותו טקסט ממש – התקיימה קבוצה אחרת של דימויים שייחסה לערבים חולשה. הביטוי הראשון במעלה ל'חולשת' הערבים הוא פחדנותם בקרב, יסוד שחוזר לעיתים קרובות בתיאורי הקרבות לצד מנוסה המתוארת כמבוהלת. מנגד, התקפות עזות של ערבים לא מתוארות כמעט לעולם כגילויי גבורה או אומץ לב, אלא כביטוי של טירוף, שנאה או התלהבות דתית.¹⁵ נוסף לכך, הלוחם הערבי תואר כלוקה בחולשת הרוח ובחוסר אמונה בצדקת דרכו. בן גוריון כתב כי "האדם הלוחם שלנו עלה ברוחו על החייל הערבי".¹⁶ ובסקירה של "קול ההגנה" שבוע בלבד לאחר תחילת הפלישה נאמר כי כוח עמידתו של העורף הערבי "איננו גדול – ולפי ההיגיון קטן הוא – מכוח ערביי ארץ ישראל שנסוגו ונסו בבהלה".¹⁷

בדימוי הקולקטיבי היהודי התאפיינו הן ערביי ארץ ישראל הן מדינות ערב בחוסר סדר, באנרכיה, בפלגנות ובסכסוכים פנימיים – דימוי שאכן הייתה לו אחיזה מסוימת במציאות. בהערכת המצב של המטה הכללי בדצמבר 1947 טען יגאל ידין כי הארגון של הכוחות הלוחמים של ערביי ישראל הוא רופף, ובסקירה של ההגנה שנכתבה חודש לאחר מכן תואר הוועד הערבי העליון ככאוטי וחסר יכולת. הצבאות הסדירים של מדינות ערב נתפסו כסובלים ממשמעת ירודה ומסכסוכים פנימיים כרוניים, ומושתתים על חלוקה מעמדית חדה בין הקצינים לבין החיילים הפשוטים.¹⁸ בד בבד, הערבים ומנהיגיהם תוארו באופן תכוף כלוקים בשחצנות ובביטחון עצמי מופרז,¹⁹ וזאת לצד נטייה לדיווחי שקר, שנוקפו לחובת הדמיון המזרחי העשיר.²⁰

יסוד נוסף הקשור לקודם הוא דימוי ה'הסתה'. לפי דימוי זה, המוני הערבים הוסתו על ידי מנהיגיהם בעלי האינטרסים נגד היהודים באמצעות שטיפת מוח לאומנית והבטחות שווא. בעיני הלוחמים הישראלים במלחמה, התגייסו חיילי צבא ההצלה של קאוקג'י, למשל, בשל 'תעמולת הסתה'.²¹ בניגוד להם, הבדואים בגליל "לא נתפתו להבטחות הכוזבות של התועמלנים ולא נכנעו לאיומי המסיתים", והביעו רצון לסייע ב"גירוש המסיתים והפורעים".²² הדגשת תפקידה של ה'הסתה' כהסבר למאבק הערבי היא חלק ממכלול המרכיבים המציגים את מרבית הערבים כאובייקטים חסרי רצון משלהם, המונעים בקלות לפעולה באמצעות תעמולת מנהיגיהם.²³

כל הדימויים שהוצגו לעיל הם דימויים שליליים בתכלית, ואכן אין ספק שדימויים אלו שלטו בכיפה במהלך מלחמת העצמאות. עם זאת אין להתעלם מהעובדה שגם דימויים שביטאו הערכה חיובית של הערבים היו בנמצא. למשל, תפיסת העוצמה של הצד הערבי במלחמה הובילה לעיתים לשבחים ליכולת הלחימה של הערבים. שבחים אלו חולקו במיוחד

לקבוצות של ערבים שנלחמו לצד ישראל, דוגמת הדרוזים והבדואים,²⁴ אך לעיתים גם לאלו שנלחמו בצד היריב. בפרט זכה להערכה הלגיון הערבי, שהורכב מ"יחידות מאורגנות יפה, בעלות רמת ביצוע גבוהה למדי", וש"עמידתו העזה והאמיצה" סיכלה את כיבוש לטרון על ידי צה"ל.²⁵ רגשות חיוביים התעוררו כלפי הערבים לא רק בשיא כוחם, אלא גם בחולשתם, ובמיוחד בהקשר של תופעת הפליטות.²⁶ תופעה זו מעידה כי הדימוי של הערבי החלש, הכושל והמובס עורר לא רק בוז וזלזול, אלא גם תחושות הזדהות ורחמים.

ב. דימוי האויב הערבי בעיתונות

כאמור, מאמר זה מתמקד בדימוי האויב הערבי כפי שבא לידי ביטוי בחמישה עיתונים יומיים. העיתון 'על המשמר' נוסד בשנת 1943 כעיתונה של מפלגת השומר הצעיר, ועם האיחוד בינה לבין אחדות העבודה בינואר 1948 החל לייצג את הקו של המפלגה המאוחדת, מפ"ם. בשנת 1946 הוערכה תפוצת העיתון בכ-9,500 עותקים מדי יום. 'דבר' נוסד בשנת 1925 כעיתון ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ ישראל, ייצג קו של שמאל סוציאליסטי ולאומי, ובפרט הזדהה עם מפא"י. 'דבר' היה אחד העיתונים הנפוצים בישראל בסוף תקופת המנדט, ותפוצתו המוערכת בשנת 1946 הייתה כ-22 אלף עותקים מדי יום.²⁷ 'הצפנה' נוסד בשנת 1938 כעיתונה של מפלגת המזרחי, שייצגה את הציבור הדתי-לאומי. חברי המפלגה לא אחזו בעמדה אחידה בסוגיות שבמחלוקת בין השמאל לימין, אך רובם הזדהו עם המרכז הפוליטי. תפוצת 'הצפנה' הוערכה ב-3,500–5,000 עותקים מדי יום. 'הבקר' נוסד בשנת 1935 כעיתון המזוהה עם מפלגת הציונים הכלליים, שנחשבה למייצגת הימין המתון. בשנת 1946 הוערכה תפוצתו בכ-14 אלף גיליונות מדי יום. 'המשקיף' נוסד בשנת 1939 כעיתונה של התנועה הרוויזיוניסטית, וביטא עמדות ימין לאומי מובהק. עד לשנת 1946 עמדה תפוצתו היומית על כ-4,000 גיליונות, אך לטענת עורכו טיפסה תפוצתו באותה שנה ל-8,000 גיליונות.²⁸

דימוי האויב הערבי כפי שהשתקף בעיתונים אלו היה למעשה קבוצה של 'דימויים' שונים ואף סותרים. לעיתים ההבדלים ניכרים לא רק בין עיתון אחד למשנהו או בין פרק זמן אחד לאחר, אלא בין כתבה לכתבה. במקורות בלטו שמונה קבוצות דימויים: 1. אלימות ותוקפנות; 2. אנטישמיות ונאציזם; 3. שקרנות ושחצנות; 4. עוצמה; 5. חולשה; 6. פלגנות; 7. הסתה; 8. דימויים שביטאו יחס חיובי.

המחקר התבצע בשני שלבים. בשלב הראשון סיווגתי כל אחת מהכתבות בגיליונות שנבדקו לאחת מקבוצות הדימויים (ולעיתים לכמה קבוצות בד בבד). אין מדובר בסיווג קשיח או ברור מאליו, אלא בפרשנות סובייקטיבית של הנתונים: בכל קבוצה אוגדו כמה

דימויים בעלי משמעות קרובה (לדוגמה – הערבי כשקרן, לצד הערבי כרברבן) אך לא בהכרח זהה. גם הגבולות בין הקבוצות מטושטשים לעיתים וקשים להבחנה. בשלב השני ניסיתי להעריך מבחינה מספרית את התמורות בהופעת הדימויים בין תקופות שונות במלחמה ובין העיתונים. למרות זאת יש להדגיש כי מחקר זה איננו מתיימר להיות מחקר כמותני מדויק, מאחר שהוא מתבסס על הערכה סובייקטיבית של טקסטים. לכן הקפדתי להתייחס להערכות מספריות אלו רק ככלי עזר, המסייע להבנת מגמות כלליות ורחבות. כך, רק המגמות שהשתקפו בנתונים באופן מובהק הובאו כראיות תומכות במחקר זה, וגם זאת בזהירות הנדרשת.

1. קבוצת דימויי האלימות והתוקפנות היא הקבוצה הנפוצה ביותר בכל העיתונים שנסקרו, בהפרש עצום מכל השאר. ניתן לומר שכל הדימויים האחרים הם בבחינת ספחים לדימוי זה, המצייר את הערבים כתוקפניים, בעלי כוונות זדון, חורשים מזימות רצח ומגלים עוינות כרונית כלפי היהודים. חלק מיוחד בדימוי זה היא הנטייה הרווחת לתאר את הפעילות הצבאית הערבית כפשיעה לכל דבר ועניין, ולהדגיש את חלקם של הערבים בפשיעה פלילית. דימוי האלימות נועד לייצר דמוניזציה של הצד הערבי במלחמה, ולתלות את המניע למאבק ביצרים אישיים ובמטרות בלתי מוסריות, ולא בשאיפות לאומיות לגיטימיות.

דימויים אלו באו לידי ביטוי במגוון דרכים, אך הנפוצה שבהן היא שימוש במונחים בעלי מטען שלילי מובהק לתיאור הפעילות הצבאית הערבית. כך למשל, חמושים מכונים דרך קבע 'מרצחים' או 'אנשי כנופיה'. הכינויים הללו משמשים בעיתונות לתיאור כל ערבי חמוש שאיננו משתייך לאחד מצבאות ערב, בלי שום קשר למעשיו. העיתונות הישראלית נמנעה בעקביות משימוש במילה 'לוחמים' ביחס לערבים, עד כדי כך שכשמצוטט מקור ערבי העושה שימוש במילה זו היא מובאת במירכאות כפולות.²⁹ קבוצות ערביות חמושות מכונות תמיד 'כנופיות', גם כאשר ברור שהשימוש במילה זו איננו הולם. כך למשל בעיתון 'דבר' נכתב כי "ההתקפה נפתחה בבוקר השכם על ידי כנופיה בת 400–500 איש, שפעלו בפיקוד צבאי מאורגן יפה".³⁰ לעיתים קרובות מתוארות פעולות הערבים במילים מפורשות כמרושעות או פראיות. למשל, יום לאחר פיצוץ המוסדות הלאומיים בירושלים פרסם 'הצפנה' כתבה שנפתחה במילים אלה:

יד מרצחים השיגה את בנייני המוסדות הלאומיים בירושלים. בן העם "האציל" ניצל יפה את האימון שניתן בו, בנהג הערבי של הקונסול האמריקאני. בחיוך רמייה שיחד את שומרי המחסומים [...] בטכסיס של בגידה שפלה בוצעה מזימת הרשע [...] זה דרכם כסל וכחש.³¹

כפי שפסקה זו מדגימה היטב, דימויי הפשיעה והאלימות מתייחסים לעיתים לא רק

לערבים כפרטים, אלא לעם הערבי בכללותו. לעיתים קרובות יותר מתייחסים דימויים אלו ליישובים ערביים. אלה מכונים 'קיני כנופיות' או 'קיני מרצחים',³² ואף מיוחסות להם פעולות קולקטיביות. למשל, "אבו כביר הציתה בתים בגבולה".³³

אמצעי נוסף ששימש לחיזוק דימויו של האויב כאלים ותוקפני הוא יצירת הנגדה בין שני הצדדים במלחמה. כך למשל הערבים מתוארים בקביעות כמתקיפים, ואילו את הלוחמים היהודים מקפידה העיתונות הישראלית (לפני 14 במאי 1948) לכנות 'אנשי המגן'. הדבקות בכינוי זה כה עיקשת עד שנוצרים לעיתים אוקסימורונים דוגמת "אנשי המגן ערכו ביום ה' התקפה".³⁴ פעולות אופנסטיביות של היהודים מכונות לעיתים קרובות 'פעולות תגמול' או 'התקפות נגד', ומודגש הקשר הסיבתי בינן לבין ההתקפות הערביות שקדמו להן.³⁵ הדבר מתבטא גם בהאנשת הנפגעים היהודים במלחמה ובטשטוש אנושיותם של הנפגעים הערבים – מגמה שיוצרת הזדהות עם הנפגעים היהודים בלבד. כך למשל ההרוגים היהודים נזכרים תמיד בשמותיהם המלאים, ולעיתים קרובות נמסרים פרטים נוספים על אודותיהם; אך ההרוגים הערבים אינם נזכרים בשמם או בפרטים מזהים אחרים. יתר על כן, בעוד התקפות הערבים מתוארות כמכוונות כלפי בני אדם, התקפות היהודים מתוארות כמכוונות כלפי אובייקטים דוממים ("פוצץ בית ערבי"³⁶).

דרך שלישית שבה באים לידי ביטוי דימויי התוקפנות היא הבלטת ידיעות על התקפות ערביות והצנעת ידיעות על התקפות יהודיות. דוגמה לכך מופיעה בגיליון 'הצפה' שעל עמוד השער שלו מתנוססת הכותרת "מערכה כבירה על התחבורה בקו ירושלים–תל אביב", ומתחתיה תיאור רב-מלל של התקפות 'כנופיות פורעים' על התחבורה האזרחית היהודית בדרך לירושלים.³⁷ לעומת זאת, המתקפה היהודית שהתרחשה בד בבד על התחבורה האזרחית הערבית באזור חיפה נדחקה לידיעה זעירה בעמוד האחרון של אותו גיליון, אף על פי שכלולה בה הודאה כי מדובר היה בפעולה "בקנה מידה נרחב" שגררה "שיתוק מוחלט של התחבורה".

דימוי הערבים כפושעים נפוץ גם בהקשר פלילי למהדרין. ידיעות על ערבים שנתפסו בגנבה, בשוד וברצח על רקע פלילי מופיעות באופן כמעט יום-יומי, ולעיתים אף אם הפושעים לא נתפסו נוטים להניח כי מדובר בערבים.³⁸ אומנם גם ידיעות על פשיעה יהודית מופיעות, אך הן נדירות יותר ואינן מקשרות בין הפשיעה לבין ההשתייכות הלאומית.

במהלך המלחמה השתנתה מאוד שכיחותם של דימויי האלימות, ובאופן דומה למדי בכל העיתונים. בטווח הארוך, מינואר 1948 ועד לסוף המלחמה, ניכרת מגמת ירידה בולטת שמקורה בהשפעתם המשולבת של תהליכים אחדים. ראשית, התמשכות המלחמה יצרה הלך רוח של אדישות יחסית לאלימות. אירועים שהיו בתחילה בגדר חדשות מרעישות נעשו כמעט שגרה בהמשך. שנית, ככל שהתברר ניצחונה של ישראל כך פחת הצורך לייצר דמוניזציה של האויב הערבי. בד בבד, ההתרחקות ההדרגתית של החזית מהעורף הפחיתה

את מספר הנפגעים מקרב האוכלוסייה האזרחית היהודית. כאשר מרכזי האוכלוסייה היהודית – ובפרט תל אביב, שבה שכנו רוב מערכות העיתונים – לא היוו עוד זירות קרב, פחת הדחף להוקיע את תוקפנות האויב. נוסף על כך, ככל שגבר זרם הפליטים הערבים עם המלחמה כך פחתו החיכוך היום-יומי עימם ומעשי הפשיעה המיוחסים להם. גם עצם הקמתה של המדינה הפחיתה את שכיחותם של דימויי האלימות. בתקופת המנדט הייתה לעיתונים (שאחזו כולם בעמדות ציוניות נלהבות) מוטיבציה להעצים את מעשי הפשיעה של הערבים כדי להדגים את אוזלת ידו של השלטון הבריטי. לאחר הקמתה של ישראל היה להם מניע להראות שמעשים אלה פוחתים בצורה ניכרת, כדי להדגים את הצלחתה לאכוף את החוק והסדר בתחומה.

החודש הראשון למלחמה, דצמבר 1947, חורג ממגמת הירידה הקבועה. חודש זה מאופיין בשכיחות נמוכה של דימויי אלימות בהשוואה לחודשים שלאחריו, מכיוון שבראשיתו טרם הופנמה ההבנה כי היישוב היהודי נמצא במלחמה של ממש. בטווח הקצר, שכיחותם של דימויי האלימות הושפעה גם מאירועים נקודתיים דוגמת הטבח בבתי הזיקוק בחיפה (30 בדצמבר 1947) או בשיירת הדסה (13 באפריל 1948), ולאחריהם חלה הקצנה ניכרת בדימויי הערבי האלים. הבדל נוסף נוגע למושג הדימוי: לפני הקמת המדינה מוצגים ערבים אינדיבידואלים כרוצחים ופושעים, אך לאחר מכן ייצוגים אלו פוחתים ובמקומם מוטחת במדינות ערב האשמה קולקטיבית בתוקפנות.

בציר הפוליטי בולט בעיקר מיעוט ההבדלים בין העיתונים השונים, אך ניתן בכל זאת להצביע על כמה: ראשית, ניכר כי דימויי האלימות שכיח יותר בעיתוני הימין מאשר בעיתוני השמאל, אם כי בהפרש קטן למדי. שנית, 'המשקיף' מפרש בעקביות נכונות ערבית לשלום או להפסקת אש כביטוי של פחד מפני היהודים, או כתחבולה שתכליתה לצבור כוחות למערכה הבאה.³⁹ פרשנות מסוג זה לדימויי האלימות קשה למצוא בעיתונים אחרים. עם זאת, בניגוד לשאר העיתונים, 'המשקיף' איננו מהסס לתאר את הכוחות היהודיים כ'מתקיפים',⁴⁰ ולכן בין דפיו הדיכוטומיה שבין הערבים התוקפנים ליהודים המתגוננים איננה כה חדה.

2. הדימויי הקושר לערבים אנטישמיות ונאציזם קשור באופן הדוק לדימויי הערבים כאלימים ותוקפנים, אך הוא נושא אופי מיוחד וראוי להתייחסות נפרדת. שנתיים וחצי לאחר תום מלחמת העולם השנייה, כאשר טראומת השואה עודה טרייה, תפסו הזיכרונות מאותה תקופה מקום נכבד במחשבתם של אנשי היישוב, והובילו לזיהוי הערבים עם צוררי עם ישראל מכל הדורות.⁴¹ ביטוי מרחיק לכת לזיהוי זה ניתן למצוא בטור מ'המשקיף', שכותבו טוען כי התקפות הערבים בירושלים הן פוגרום שאיננו שונה במאום מהפוגרום בקישינב בשנת 1903.⁴²

העיתונות הישראלית קשרה בין הערבים לבין הנאצים בכמה דרכים. ראשית, מעורבות

של ערבים במלחמת העולם השנייה לצד מדינות הציר נזכרה שוב ושוב.⁴³ בפרט מודגשת מעורבותו של המופתי של ירושלים, חאג' אמין אל חוסייני, גם בהקשרים שבהם פרט זה איננו רלוונטי. המופתי מכונה בכינויים דוגמת "איש אמוניו של היטלר", ולא פעם מיוחסת לו אחריות ישירה לשואה.⁴⁴ בד בבד, ידיעות חוזרות ונשנות מדווחות על לוחמים יהודים ששמעו פקודות בשפה הגרמנית מכיוון עמדות הערבים, או על הצטרפות חיילי הוורמאכט לשעבר לצד הערבי,⁴⁵ שלו מיוחסות לעיתים כוונות להשמדה טוטאלית של היישוב היהודי – עם או בלי קישור מפורש למעשי הנאצים.⁴⁶ גם יחסן של מדינות ערב כלפי יהודיהן מתואר לא רק במונחים של אנטישמיות מסורתית, אלא כיחס נאצי של ממש. שוב ושוב נטען כי מדינות ערב שולחות יהודים ל'מחנות ריכוז'⁴⁷ ואף לומדות מגרמניה כיצד לבצע 'שואה' ביהודים.⁴⁸

בכל העיתונים נראים דימויים אלו במידה דומה, ובכולם הם פחתו ככל שנמשכה המלחמה. אפשר להציע שני הסברים משלימים למגמה זו. ראשית, בחודשים הראשונים של המלחמה התרחשו כמה התנפלויות אלימות המוניות נגד קהילות יהודיות בעדן, בחלב, בלוב ובמרוקו, והן פחתו לאחר יוני 1948. שנית, החלק הראשון של המלחמה, שכלל התקפות רבות של כוחות ערביים לא-סדירים נגד יהודים לא חמושים, ניתן היה להמשיגה כפוגרום; אך חלקה השני של המלחמה, שרובו היה מלחמה קונבנציונלית בין צה"ל לצבאות ערב, הקשה על כך.

3. הסטריאוטיפ המייחס לערבים נטייה לשקרנות ושחצנות, הנובעות לעיתים מ'דמיון מזרחי' מפותח, מופיע בעיתונות הישראלית בשלושה אופנים עיקריים: ראשית, הערבים מתוארים כרברבנים הבטוחים בכוחם ומתפארים בניצחונותיהם. דיווחים המצוטטים מהעיתונות הערבית מתוארים במשפטים דוגמת "הערבים מתרברבים בנצחון האלפים על הקבוצה הנצורה בדרך בית לחם",⁴⁹ והודעתו הסתמית למדי של 'צבא ההצלה' על כיבוש מנארה מוצגת כ"התפארות".⁵⁰ שנית, הערבים מצוירים כמי שמשקרים דרך קבע ומכריזים על הישגים צבאיים מומצאים. כך למשל מכונה קאוקג'י "הגבור הגדול הכובש מקומות ישוב במשיכות קולמוס של עיתונאים",⁵¹ ו'הבקר' טוען כי "המצרים מוסיפים להרוג בהבל פיהם".⁵² לבסוף, נטען גם כי המנהיגות הערבית ממציאה לא רק ניצחונות של עצמה, אלא גם התקפות של הכוחות היהודיים: כך למשל, כותרת של 'המשקיף' מכריזה כי "קהיר בודה פלישה ציונית למצרים".⁵³

שלא במפתיע, דימויי השחצנות והשקרנות שכיחים ביותר בין דפי העיתונים בין פברואר למאי 1948, כאשר המתקפה הערבית עמדה בשיא הצלחתה וצבאות ערב פלשו לארץ ישראל, וכאשר הטענה שהערבים בודים את ניצחונותיהם הייתה חיונית לשמירה על המורל היהודי. אולם דימויים אלו פוחתים בצורה ניכרת מיוני 1948 ואילך, כאשר ניצחונותיו של

צה"ל הפכו טענה זו למיותרת. השוואה בין העיתונים השונים בהקשר זה מציירת תמונה מעניינת, מכיוון שבניגוד לדימויים אחרים, כאן ההבדלים המובהקים אינם בין השמאל לימין. דימוי השקרנות והשחצנות נפוץ באופן יוצא דופן בעיתון 'דבר', ואילו העיתונים שמשמאלו ומימינו מאופיינים בשכיחות נמוכה בהרבה של הדימוי. ייתכן שההסבר לכך טמון בעובדה ש'דבר', יותר מכל עיתון אחר, ייצג את עמדת הממשלה והממסד הציוני. לכן במצב של סתירה בין הצהרות הממסד לבין הצהרותיה של ההנהגה הערבית הקפיד 'דבר' להציג את הערבים כשקרנים וכך לבסס את אמינות ההנהגה שאותה הוא ייצג.

4. דימוי האלימות והתוקפנות איננו שלם ללא ייחוס עוצמה מסוימת לערבים. אחרי ככלות הכול, אויב אכזרי אך חלש ורופס אינו מהווה איום ממשי. נוסף לכך, דימוי העוצמה בלט ברטוריקה של המנהיגות הפוליטית והצבאית של ישראל ובספרות הלוחמים של 1948, ועל כן יש לצפות שיפגין נוכחות דומה גם בעיתונות. אך המצב בפועל היה שונה לחלוטין: דימוי העוצמה הערבית דל למדי בעיתונות הישראלית, וכאשר הוא מופיע הוא מוצנע. ייתכן כי הסיבה לכך היא שבניגוד לספרות הלוחמים, שנכתבה בדיעבד ומתוך ידיעה שהמלחמה כבר הוכרעה, העיתונות דיווחה על המאורעות בזמן אמת. ולכן, במקום שהספרות ביקשה לעורר מתח העיתונות ראתה לעצמה חובה לשמור על המורל הלאומי ולשכנע את הציבור שניתן להביס את האויב.

גם כאשר דימוי העוצמה מופיע בעיתונות, הוא מופיע בדרך כלל במעורפל. לעיתים רחוקות בלבד מתואר האויב במילים מפורשות כחזק ואימתני; לעיתים קרובות יותר מועבר המסר בעקיפין, למשל באמצעות פירוט מספר חייליו וסוגי הנשק הכבד שברשותו. כך לדוגמה, בכותרת של 'המשקיף' "מטוסים, תותחים ו-30 אלף פולשים ערבים".⁵⁴ אופייני הדבר שכתבה קצרה זו התפרסמה בעמוד פנימי על שטח מצומצם למדי, ולא בהבלטה בעמוד הראשון כפי שיש לצפות מחומרת האיום. דרך נוספת ונפוצה יותר לתאר בעקיפין את עוצמתו של האויב היא לעטוף דיווחי קרבות במילות תואר המעידות על עוצמת הקרב המתחולל. ביטויים כגון "קרב עז", ו"התקפה חזקה" חוזרים ונשנים בתיאורי הקרבות.⁵⁵ העצמת כוחו של האויב עשויה להגביר את תחושת הדחיפות בציבור וכך לסייע למאמץ המלחמתי. אך לעיתים היא משרתת מטרה נוספת: שבח לרוח הלחימה של היהודים. מאפיין חוזר בעיתונות הוא הדגשת עוצמתו המספרית של האויב לעומת מיעוט הלוחמים היהודים. כאשר הצד היהודי הפסיד בקרב, סוג זה של רטוריקה תירץ את הכישלון, והקורא התנחם בכך שהלוחמים היהודים הסבו לאויב אבדות ניכרות, עמדו במערכה זמן ממושך ונדרשו כוחות עצומים כדי להכניע אותם. דוגמאות לכך מופיעות בעיקר בסיפורי כיבושם של יישובים יהודיים מבודדים. למשל, עיתונאי 'דבר' קובע כי "שלושה עלמים, נערים כמעט, ונערה אחת" הם "מגיני כפר דרום והודפי התקפות אויב אדיר, חמוש ומזוין, במשך שבועות

רצופים!⁵⁶ שלא במפתיע, דימויי העוצמה נפוצים במיוחד במהלך החודשים מאי ויוני 1948, ראשית הפלישה של צבאות ערב. בתקופה זו מצבה הצבאי של מדינת ישראל נראה קשה, ואילו לפניה ואחריה הדימויים הללו הם נדירים למדי.

5. דימויי החולשה הם השניים בשכיחותם לאחר דימויי האלימות, ונפוצים בהרבה מדימויי העוצמה. עם זאת, שני סוגי הדימויים הללו מופיעים זה בצד זה בכל העיתונים, במה שעשוי להיראות במבט ראשון כסתירה. אך מבט מעמיק יותר מגלה דווקא היגיון פנימי מסוים. המסר שביקשה העיתונות הישראלית להעביר הוא שהערבים הם אויב רב־כוח מבחינה חומרית, אך חלש ברוח הלחימה ולעיתים גם ברמת ההכשרה הצבאית, הארגון והמשמעת. דימוי החולשה מתבטא בדרכים מגוונות למדי. ראשית, ללוחמים הערבים מיוחסת לעיתים קרובות פחדנות ונטייה לברוח מהקרב. 'על המשמר' כותב על המצרים כי 'חייליהם הם רובם פחדנים, הם סומכים על כוחו של הטאנק והמשוריין. [...] אולם אנשינו הוכיחו שרוחו של האדם עדיפה על הטאנק'.⁵⁷ כל העיתונים נוטים לתאר נסיגה ערבית במילים דוגמת 'בריחה' ו'מנוסת בהלה', אך להימנע משימוש במונחים כאלו בנוגע ליהודים. שנית, בריחתם של תושבים ערבים והפיכתם לפליטים נתפסת לעיתים כעדות לחולשת הרוח, ואף מצביעה על היעדר זיקה אמיתית לאדמה. ולמרות זאת, בתיאורי דלותם ומצוקתם של הפליטים הערבים ניכרים לעיתים דווקא רחמי הכותב עליהם.⁵⁸ שלישית, הערבים מאופיינים גם כבעלי כושר צבאי ירוד: למשל, כישלון ההתקפה על קיבוץ מענית מדגים כי "נתגלה שוב כושר המלחמה הפחות של הפורעים הערבים, אף בשעה שהיה לאל ידם להסתייע בעדיפות מספרית".⁵⁹ עם זאת, ייחוס פרימיטיביות וטיפשות לערבים הוא תופעה נדירה – אולם קיימת.⁶⁰

דוגמאות אלו מצביעות על כך שדימוי החולשה הערבית בא בדרך כלל במטרה לערוך השוואה מחמיאה בינם לבין היהודים ולציין את יתרונותיהם ברוח של האחרונים, וניתן לאשש מסקנה זו באמצעות הבחנה בין העיתונים השונים על רקע פוליטי. ככלל, 'המשקיף' הרוויזיוניסטי מציג מידה מועטה של דימויי חולשה בהשוואה לעיתונים האחרים, וניכר שהוא מתייחס ברצינות רבה יותר לאיום הצבאי שמציבים הערבים. תיאוריו את קרבות ההגנה וצה"ל מול הערבים ענייניים יותר, וכוללים פחות שבח והלל מופגן ללוחמים היהודים. אך התמונה שונה בתכלית בנוגע להתקפת האצ"ל על יפו באפריל 1948; אז מספר דימויי החולשה בדיווחי 'המשקיף' מוזנק, והוא מתמלא גילויי הערצה ליכולתם הצבאית של לוחמי האצ"ל.

על הציר הכרונולוגי משתנה מידת הייצוג של דימויי החולשה בחדות מתקופה לתקופה. כפי שניתן לצפות, בחודשי המלחמה הראשונים, שבהם הערבים נמצאו באופנסיה, שכיחותם נמוכה למדי. היא עולה בצורה ניכרת במהלך אפריל ומאי 1948, עם מעבר

הכוחות היהודיים להתקפה, עם תבוסות ערביות אחדות, ועם התגברות זרם הפליטים. במהלך ההפוגות יורדת שוב שכיחות הדימויים, אך במהלך קרבות עשרת הימים ולאחר תום ההפוגה השנייה היא עולה. כלומר קיים מתאם בין מידת ההצלחה הצבאית של הכוחות היהודיים לבין שכיחותם של דימויי החולשה הערבית בעיתונות.

6. לדימוי הפלגנות קשר הדוק הן לאלמות הן לחולשה, שכן הוא מצייר את הערבים כאנשי ריב ומדון הנאבקים זה בזה ללא הרף על כבוד, כוח ושלל – ובכך חולשתם. עם זאת, מבין הדימויים הנסקרים כאן ייתכן שזהו הדימוי שהבסיס ההיסטורי הריאלי שלו הוא החזק ביותר. הן ערביי ארץ ישראל הן מדינות ערב התנהלו תוך מריבות פנימיות ומאבקי כוח מתמידים, ואלה גלשו לא אחת לאלמות פיזית של ממש. ואף על פי כן, העיתונות הישראלית נטתה להדגיש ולהבליט כל דיווח על חוסר הסכמה או קרע פנימי בצד הערבי, ולעיתים אף פירשה אירועים שונים כסימן לפלגנות, גם ללא ביסוס מספיק. מנגד, כמעט שלא ניתן לאתר בה טענה הגורסת כי הערבים מציגים חזית אחידה.

דימוי הפלגנות בא לידי ביטוי בשלושה אופנים עיקריים: הבלטת ידיעות על סכסוכים אלימים בין חמושים ערבים, ובעיקר בין הערבים המקומיים למתנדבים מהארצות השכנות;⁶¹ הדגשה של מאבקים דיפלומטיים בין מדינות ערב לבין עצמן;⁶² ודיווחים על יחס משפיל ועוין, ואף סתם אדיש, של תושבי ארצות ערב כלפי הפליטים.⁶³ הן על הציר הכרונולוגי הן על הציר הפוליטי לא מתגלות מגמות ברורות בנוגע לדימויי הפלגנות, למעט העובדה שהביטויים של דימוי זה ב'על המשמר' פחותים בהרבה מאשר בעיתונים אחרים.

7. דימוי ההסתה משתקף בדיווחי העיתונות הישראלית בדרך כלל באופן שטחי ביותר, בדרך של אזכור אגבי של 'מסיתים' חסרי שם ופנים המעודדים את האוכלוסייה הערבית לתקוף את היהודים.⁶⁴ בדרך כלל לא מוסבר מי הם המסיתים הללו ומה מניעיהם. גם מבחינה מספרית, הטענות על הסתה אינן נפוצות במיוחד. רוב הדוגמאות לדימוי זה דומות למדי: "בכפרים הערביים הסמוכים לירושלים נמשכת ההסתה",⁶⁵ "הצהרתו הפייסנית [...] לא סייעה כלל לריסון ההסתה הפרועה בעיתונות", וכיו"ב.⁶⁶

ההשתקפות של תפוצת דימויי ההסתה על שני הצירים – הכרונולוגי והפוליטי – מאלפת. על הציר הכרונולוגי, בחודשיים הראשונים של המלחמה תפוצת הדימוי גבוהה יחסית, אך לאחר מכן היא צוללת מטה ונשארת נמוכה עד סוף המלחמה. יש לשער כי אחת הסיבות לכך היא שטענת ההסתה נחוצה כדי להסביר כיצד אוכלוסייה אזרחית ערבית אוזרות בנשק ומסערות על שכניה היהודים, שעימם היא הייתה חיה בשיתוף יחסי בדרך כלל. משום כך, טענה זאת נפוצה יותר כאשר רוב הלחימה מתנהלת מול אוכלוסייה אזרחית. המצב משתנה עם המעבר ההדרגתי ללחימה מול צבאות סדירים, שכן חיילים נלחמים משום שפקדו עליהם

לעשות זאת. אך השערה זו מסבירה את המגמה באופן חלקי בלבד, שכן דימויי ההסתה מתמעטים מאוד גם במהלך פברואר-מרץ 1948, כשרוב הלחימה היא עדיין מול כוחות לא סדירים. על כן נראה כי ההסבר העיקרי לתופעה הוא שדימוי ההסתה נועד לתמוך בדו-הקיום השברירי בין יהודים לערבים באמצעות הטענה שרוב הערבים אינם אויבים ליהודים אלא רק 'הוסתו' כביכול על ידי מיעוט של 'מסיתים', כך שאם תחדל ההסתה יוכלו שני הצדדים לחיות בשלום. לכן היה דימוי זה פופולרי במיוחד במהלך תקופת המנדט, כאשר לא הייתה ליהודים ולערבים ברירה אלא לחיות יחדיו.

מלחמת העצמאות שינתה את המצב. כבר החלטת כ"ט בנובמבר הכריעה בדבר חלוקת הארץ למדינה יהודית ומדינה ערבית. בדצמבר 1947 ובינואר 1948 החלה תנועת היציאה של משפחות ערביות, בעיקר מהערבים המערבות.⁶⁷ בד בבד חלחלה במהלך חודשים אלו ביישוב היהודי התחושה כי אין מדובר ב'מאורעות' מהסוג המוכר, אלא במלחמה טוטאלית שבה הציבור הערבי בכללו הוא האויב. שילוב הגורמים הללו יחדיו הוביל לזניחת המאמץ להסביר את העוינות הערבית כסוג של תאונה היסטורית שנגרמת על ידי הסתה, ולא יאמוץ הבנה טוטאלית יותר של הסכסוך.

על הציר הפוליטי ניתן לזהות הבדל חד בין עיתוני השמאל ('דבר' ו'על המשמר') לבין עיתוני הימין ('הבקר' ו'המשקיף'). בעיתוני השמאל דימויי ההסתה נפוצים פי שניים ואף יותר מאשר בעיתוני הימין; שעה ש'הצפה' מתאפיין בשכיחות בינונית. הבדל זה איננו מפתיע משתי סיבות. ראשית, דימוי ההסתה הוא דימוי מורכב שנועד להציג את רוב הערבים באופן חיובי ככל האפשר, בהתחשב בנסיבות. על כן מתבקש שמי שמוביל קו פייסני ישתמש בדימוי זה יותר מבעלי קו מיליטנטי. שנית, חלוקת האוכלוסייה הערבית להמון מוסת ולאליטה מסיתה משתלבת היטב, לעיתים באופן מוצהר, עם הטענה הסוציאליסטית כי הבורגנות מנצלת את הפרולטריון לצרכיה, ומססה את הפועלים אלו באלו באמצעות שלחוב יצרים לאומניים.

8. קבוצת הדימויים האחרונה היא גם יוצאת הדופן ביותר, שהרי אין זה דבר מובן מאליו שבמהלך מלחמה קשה שנתפסה כקיומית העיתוננים הישראליים מציגים דימויים חיוביים של בני העם שנגדו הם נלחמים – ובכל זאת הם קיימים. עם זאת יש לציין כי בכל המקרים שבהם מוצגים הערבים באור חיובי אין הצגה זו מתייחסת לכלל הערבים, אלא רק לקבוצה מסוימת מתוכם, המוצבת בהנגדה אל הרוב.

דימוי זה בא לידי ביטוי בעיקר בשלושה סוגים שונים של טקסטים. הראשון הוא ידיעות וכתבות על ערבים בודדים או כפרים שלמים שמבקשים לחיות בשלום עם הצד היהודי ולשתף עימו פעולה. כך למשל הידיעה ב'המשקיף' ולפיה פועלים ערבים בבתי הזיקוק בחיפה הזהירו את חבריהם היהודים לפני שהחל הטבח במקום, במטרה להציל את חייהם.⁶⁸

הסוג השני הוא עדויות בדבר יחס ידידותי ומכבד מצד חיילים וקצינים מצבאות ערב. דוגמה לכך ניתן לראות בכותרת 'הצִפָּה': "חיילי ישראל סעדו עם הלגיון בבית לחם" שמתחתה נמסר כי חיילי הלגיון הגנו על היהודים מפני המקומיים ואף מסרו כי "הם מרוצים מאוד מההפוגה ואינם רוצים להילחם עוד, אולם האנגלים מסיתים אותם".⁶⁹ הסוג השלישי הוא ביטויי הערכה לכושר הלחימה של ערבים הנלחמים לצד ישראל – למשל כתבת השער של 'המשקיף': "דרוזים וצ'רקסים רבים מתגייסים לצבא ישראל".⁷⁰

בראשית המלחמה הדימוי החיובי היה נפוץ יחסית, ולאחר מכן התמעט במידה ניכרת. אין בכך משום הפתעה, שכן בשלב זה חלחלה ביישוב היהודי ההבנה כי הוא מנהל מלחמת חורמה מול הערבים. על הספקטרום הפוליטי מתגלה שוב הבדל חד בין עיתוני הימין והמרכז ('המשקיף', 'הבקר' ו'הצִפָּה') ובין עיתוני השמאל ('דבר' ו'על המשמר'). באחרונים מספר הדימויים החיוביים כפול מזה שבראשונים.

ג. דיון בממצאים

עד כה עסקתי בניתוח המקורות העיתונאיים, בחלוקתם לקטגוריות, בהצבעה על מגמות ובהסבר אותן מגמות. את הפרק הנוכחי אקדיש לניתוח שתי סוגיות הקשורות זו בזו בעבותות: מערכת היחסים בין העיתונות לבין הממסד הפוליטי הישראלי כפי שהיא עולה מניתוח דימוי האויב; ומקורותיו של הדימוי ביישוב היהודי ב-1948. אני סבור כי דימוי האויב הערבי נעוץ בעיקרו בארבעה הקשרים היסטוריים, תרבותיים וחברתיים רלוונטיים. החשוב שבהם הוא יחסה של המדינה המודרנית לאלו שהיא תופסת כ'זרים' והשימוש שהיא עושה באמצעי התקשורת כדי ליצור בקרב אזרחיה דימוי אויב מתאים. זיגמונט באומן הגדיר 'זרים' כאנשים שאינם מתאימים לתפיסות הקוגניטיביות, המוסריות או האסתטיות של חברה מסוימת.⁷¹ לעיתים קרובות, חברות נוטות להפעיל אלימות כלפי אלו שנתפסים כזרים; אך נטייה זו התגברה עם עלייתה של מדינת הלאום המודרנית, שפועלת ליצירת סדר והאחדה. הערבים, השונים בדתם ובלאומיותם, היו הזרים האולטימטיביים של היישוב הציוני עוד מראשיתו, ובהתאם לדגם של באומן, המאבק בין שתי החברות התעצם עם הקמתה של מדינת ישראל. לכך תרמה במידה רבה גם המלחמה, שהניעה ביתר שאת את הממסד הפוליטי הישראלי להבנות את הערבים לא רק כזרים, אלא גם כאויבים. למלחמה זו, כמו לכל המלחמות, היה גם ממד פסיכולוגי, וגם בו מילא דימוי האויב תפקיד חשוב. מדינות מודרניות אינן יכולות לערוך מלחמה, על האגרסיביות הבלתי נתפסת הכרוכה בכך, בהיעדר תחושת איבה בין הלוחמים בשני הצדדים; ועל פי רוב – גם בין האוכלוסיות האזרחיות. איבה זו מטופחת באמצעות יצירת דימוי אויב מתאים,⁷² המתפשט בחברה

באמצעות סוכני חֵבְרוֹת (המשפחה, בתי הספר וכדומה). בקרב החוקרים יש הסכמה כי אמצעי התקשורת הם אחד מסוכני החֵבְרוֹת החשובים ביותר בהקשר זה, אך אין הסכמה בשאלה עד כמה ובאיזה אופן התקשורת מושפעת מגורמים אחרים בתהליך יצירתו של דימוי האויב.⁷³ גיוסם של אמצעי התקשורת המודרניים ליצירת דימוי האויב החל עוד בראשית המאה ה־20, והם נטו לאמץ במלואו את הקו של הממסד לפחות עד שנות השישים של המאה.⁷⁴ לממסד הציוני בתקופת המנדט הייתה מידה רבה של אוטונומיה, וכינו לבין העיתונות התקיימו יחסים הדוקים שהתבטאו למשל בשתדלנות אצל השלטון הבריטי⁷⁵ ובפגישות תדירות בין עורכי העיתונים לראשי היישוב.⁷⁶ מערכת יחסים קרובה זו נמשכה עד למלחמת העצמאות, כך שעם פרוץ המלחמה הייתה העיתונות העברית בארץ ישראל, ברובה המכריע, מגויסת באופן מלא לטובת החזון הציוני.

הקשר חשוב שני למקורותיו של דימוי האויב הערבי הוא השיח האוריינטליסטי. שיח זה תואר לראשונה על ידי אדוארד סעיד שטען כי ה'מערב' היבנה את הדימוי העצמי שלו באמצעות השוואה מתמדת אל מול ה'מזרח', ואפיונם במערכת של צמדי ניגודים: המערב הוא חזק, רציונלי, מוסרי, אמיץ, מתקדם, ואקטיבי – ואילו המזרח הוא חלש, רגשני, מושחת, פחדן, פרימיטיבי ופסיבי.⁷⁷ התנועה הציונית התאפיינה מראשיתה בהלך מחשבה אוריינטליסטי דומה, ושללה על פי רוב את ההנחה הרווחת שלפיה היהודים הם עם אוריינטלי. אף היא תיארה את ה'מזרח' לעיתים קרובות כתרבות פרימיטיבית, אלימה וברברית.⁷⁸

הקשר שלישי של מקור דימוי האויב הערבי הוא הדימוי המסורתי של ה'גוי' ביהדות. היהודים שחיו בארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה העשרים הגיעו ברובם ממזרח אירופה, מקהילות שהחזיקו בדימוי מסוים של ה'גוי' כאיכר שורשי אך גם בריון אלים, רצחני ואכזר, שונא יהודים ומוסט בקלות. דימוי זה הועתק לעיתים כמעט ללא שינויים אל ערביי ארץ ישראל. בכך ניתן להיווכח בכתיבתם של כמה מחשובי ההוגים הציונים ובהם י"ח ברנר או ברל כצנלסון. תפיסה זו קנתה לה שבת גם בציבור הרחב.⁷⁹ בתחילה סייעה מסגרת חשיבה זו ליהודים להסביר את התקפות הערבים כחלק משרשרת מעשי האלימות שחוו מצד ה'גויים' זה אלפי שנים.⁸⁰ אלא שהיא נותרה תמיד בגדר הסבר חלקי, משום שהאנלוגיה בין מצבו של היהודי בארץ ישראל לבין מצבו בגולה הייתה חלקית בלבד. היהודים בארץ ישראל היו אומנם מיעוט, אולם בניגוד לבני עמם בגולה הם ראו את עצמם כאדוני הארץ מכוח זכות היסטורית, והם גם סברו שעמדתם כמיעוט עתידה להשתנות בקרוב.⁸¹

ההקשר הרביעי והאחרון שתרם לעיצוב דימוי האויב הערבי הוא ההיסטוריה הקרובה של הסכסוך הלאומי בארץ ישראל. החל מראשית שנות העשרים של המאה העשרים אירעה בארץ סדרת התנגשויות אלימות בין יהודים לערבים, ואלה הביאו יהודים רבים להבנה

שבארץ ישראל נוצר סכסוך לאומי.⁸² תובנה זו הובילה בהדרגה להבניית דמותם של הערבים כאויבי הלאומיות היהודית.

כל ארבעת ההקשרים הללו תרמו את חלקם לעיצוב דימויו של הערבי, וכולם ניכרים היטב בעיתונות הישראלית של 1948. עקבות האוריינטליזם ניכרים היטב בדימוי הפלגנות, החולשה, האלימות, ובפרט השקרנות והשחצנות. גם ההיסטוריה של הסכסוך היהודי-ערבי הותירה את חותמה בדימויי הפלגנות והאלימות. ודימוי ה'גוי' תרם אף הוא את חלקו לעיצוב דימויי העוצמה והאלימות. אולם כל ההקשרים הללו פעלו גם לפני 1948, ולכן אני סבור שהצורך בגיוס הציבור לצורכי המלחמה הוא שאחראי יותר מכל גורם אחר לעיצוב דימויו של האויב בעיתונות במהלך המלחמה. גורם זה לבדו מסביר: את הדעיכה הניכרת בדימויים החיוביים; את הדעיכה בדימויי ההסתה; ואת הזינוק המטאורי בדימויי האלימות והתוקפנות, שהם הקו הבולט ביותר באופן שבו הציגו עיתוני התקופה את הערבים. התהליכים הללו ייצרו דה-לגיטימציה למאבק הערבי והכשירו את המאבק היהודי בעיני הציבור היהודי עצמו. ציבור זה, שמצד אחד קיבל את הטענה שהמאבק היהודי היה צודק ומוסרי לעומת המאבק הערבי שהיה בלתי לגיטימי ביסודו, ומצד אחר חשש מפני ניצחונם של הערבים האלימים והפראיים, נכון היה הרבה יותר מבעבר להתגייס לטובת המאמץ המלחמתי. עובדה מאלפת בהקשר זה היא שהתהליכים שתוארו לעיל לא התרחשו מיד עם פרוץ המלחמה כפי שמתארך אותה המחקר ההיסטורי, אלא כחודש או חודשיים לערך לאחר מכן, עם חלחול ההבנה שמדובר במלחמה בקנה מידה מלא ולא במאורעות אלימים גרידא.

בשל חשיבות דימוי האויב כאמצעי המעודד התגייסות לאומית למלחמה יש לתת את הדעת לקשר בין העיתונות לממסד הפוליטי בישראל של 1948. אף שהמחקר טוען כי בשעת מלחמה העיתונות משמשת בדרך כלל ככלי בידי הממסד הפוליטי ותו לא,⁸³ ברור כי במקרה זה העניין מורכב יותר, שכן חלק מהעיתונים, ובעיקר אלו שבקצווי המפה הפוליטית, תקפו את הממשלה בחריפות גם במהלך המלחמה. יתר על כן, דימוי האויב של הממסד ושל העיתונות לא היו זהים. ההבדל הבולט ביותר נוגע למידת האיום שהציב האויב: הממסד הישראלי סבר כי הערבים מציבים איום קיומי על היישוב היהודי, אולם הערכה זו נפקדה כמעט לגמרי מדפי העיתונות העברית. מדיווחיה ניתן היה להסיק שלערבים לא הייתה יכולת לממש את רצונם להשמיד את היישוב. הבדל נוסף הוא הדגש העיתונאי על דימוי האלימות והתוקפנות, שייתכן שנבע מנטייתה של העיתונות להבליט מעשי זוועה ולתארם בפרוטרוט.

ועל אף כל זאת, הדמיון גובר על השוני – הן בהשוואה בין עיתון אחד למשנהו הן בהשוואה בין העיתונות לבין הממסד הצבאי והפוליטי. אני סבור כי דמיון זה אינו נובע משליטת הממסד בעיתונות, אלא מכך שהן העיתונאים והן המנהיגים הפוליטיים והצבאיים של ישראל חיו באותה חברה, גדלו על ברכיה של אותה תרבות, וחשו נאמנות עזה לאותו

אתוס פוליטי שבמרכזו חזון הקמתה של המדינה היהודית. נאמנות זו הניעה את העיתונאים הישראלים לכתוב טקסטים שישרתו את מאמץ המלחמה גם בלי שנדרשו לכך בהוראה מגבוה. מסקנה זו תקפה לכל שלבי המלחמה ולכל העיתונים שנסקרו כאן, כמעט ללא הבדלים.

עם כל זאת, יש להצביע גם על מגבלותיו של מחקר זה. חמשת העיתונים שנסקרו כאן משקפים היטב את הזרם המרכזי של הציונות הארץ-ישראלית, אולם הם אינם משקפים כמה מיעוטים שהתקיימו בשולי התנועה הציונית או מחוצה לה, דוגמת מזרחים, חרדים וקומוניסטים. לבני שלוש הקבוצות הללו הייתה השקפה מקורית ועצמאית על מערכת היחסים שבין יהודים וערבים בארץ ישראל, והם ביטאו אותה בתקופת המלחמה בעיתונים משלהם. נושא אחר ומאלף לא פחות הוא דימוי האויב היהודי בעיתונות הערבית במהלך המלחמה. נוסף לכל אלה, יש להדגיש שמעט מאוד נכתב על דימוי האויב בתקופות שלפני ואחרי מלחמת העצמאות. כל הנושאים הללו עשויים לשמש כר פורה למחקרי המשך, בתקווה שיוכלו לשמש יום אחד לכתובת היסטוריה מקיפה של דימוי האויב בסכסוך היהודי-ערבי.

מראי מקום

1. סילברשטיין (1989).
2. ריבר וקלי (1991), עמ' 4-6.
3. בן דור (2003); וישניצר (2005).
4. בן דור (2003), עמ' 54.
5. פרוטוקול ישיבה של מנהלת העם, 12.5.1948, סטנוגרמות ישיבות מנהלת העם 1948, ארכיון המדינה, ירושלים.
6. בן דור (2003), עמ' 59-62.
7. מוריס (2010), עמ' 429-434.
8. וישניצר (2005), עמ' 98.
9. וישניצר (2005), עמ' 106.
10. הכנסת (1949), עמ' 266-275.
11. איתן (1985), עמ' 35.
12. וישניצר (2005), עמ' 101-102.
13. גלעד (1954), עמ' 171.
14. וישניצר (2005), עמ' 98.
15. וישניצר (2005), עמ' 100-101.
16. בן גוריון (1951), עמ' 234.
17. בן דור (2003), עמ' 59-60.
18. בן דור (2003), עמ' 69-75; וישניצר (2005), עמ' 107-109.
19. וישניצר (2005), עמ' 99-100.
20. בן דור (2003), עמ' 65.
21. גלעד (1954), עמ' 402.
22. גלעד (1954), עמ' 495.
23. וישניצר (2005), עמ' 109.
24. וישניצר (2005), עמ' 102.
25. וישניצר (2005), עמ' 379-382.
26. בן דור (2003), עמ' 98-104.
27. ברנס (2007), עמ' 72-84.
28. ברנס (2007), עמ' 76-82.
29. על המשמר (1948), גיליון 1436, עמ' 3.
30. דבר (1948), גיליון 6847, עמ' 1.
31. הצפה (1948), גיליון 3103, עמ' 3.
32. הצפה (1948), גיליון 3041, עמ' 3; דבר (1948), גיליון 6868, עמ' 1.
33. הבקר (1948), גיליון 3792, עמ' 3.
34. הצפה (1948), גיליון 3114, עמ' 1.
35. ראו דבר (1947), גיליון 6826, עמ' 1.
36. הבקר (1948), גיליון 3777, עמ' 1.
37. הצפה (1948), גיליון 3094, עמ' 1.
38. המשקיף (1948), גיליון 3010, עמ' 4.
39. המשקיף (1948), גיליון 2723, עמ' 2.
40. המשקיף (1948), גיליון 2753, עמ' 1.

41. המשקיף (1947), גיליון 2674, עמ' 1.
 42. המשקיף (1947), גיליון 2674, עמ' 2.
 43. המשקיף (1947), גיליון 2677, עמ' 1.
 44. על המשמר (1948), גיליון 1584, עמ' 1; דבר (1948), גיליון 7073, עמ' 6.
 45. דבר (1948), גיליון 6884, עמ' 1; המשקיף (1947), גיליון 2677, עמ' 1.
 46. הבקר (1948), גיליון 3844, עמ' 4.
 47. הבקר (1948), גיליון 3838, עמ' 1.
 48. על המשמר (1948), גיליון 1354, עמ' 2.
 49. הבקר (1948), גיליון 3778, עמ' 2.
 50. על המשמר (1948), גיליון 1594, עמ' 1.
 51. דבר (1948), גיליון 6924, עמ' 4.
 52. הבקר (1949), גיליון 4013, עמ' 1.
 53. המשקיף (1948), גיליון 2725, עמ' 1.
 54. המשקיף (1948), גיליון 2807, עמ' 2.
 55. הצפה, (1948), גיליון 3050, עמ' 1; דבר (1948), גיליון 6944, עמ' 1.
 56. דבר (1948), גיליון 7012, עמ' 2.
 57. על המשמר (1948), גיליון 1498, עמ' 2.
 58. על המשמר (1948), גיליון 1449, עמ' 2.
 59. על המשמר (1948), גיליון 1397, עמ' 2.
 60. המשקיף (1948), גיליון 2830, עמ' 2.
61. הבקר (1948), גיליון 3807, עמ' 1.
 62. על המשמר (1948), גיליון 1456, עמ' 1.
 63. דבר (1948), גיליון 7031, עמ' 5.
 64. הבקר (1948), גיליון 2801, עמ' 2.
 65. הצפה, (1947), גיליון 3020, עמ' 1.
 66. דבר (1948), גיליון 6831, עמ' 2.
 67. מוריס (1991), עמ' 65.
 68. המשקיף (1948), גיליון 2695, עמ' 1.
 69. הצפה (1948), גיליון 3186, עמ' 1.
 70. המשקיף (1948), גיליון 3051, עמ' 1.
 71. באומן (1995), עמ' 1–2.
 72. ריבר וקלי (1991), עמ' 4–6.
 73. סילברשטיין (1989), עמ' 909.
 74. צ'רקוי (2017), עמ' 13–20.
 75. ברנס (2007), עמ' 35–36.
 76. נאור (2002), עמ' 81–83.
 77. סעיד (1978), עמ' 1–4.
 78. רז'קרוצקין (1998), עמ' 44–45.
 79. שפירא (1992), עמ' 115–116; 252.
 80. שפירא (1992), עמ' 159–160.
 81. שפירא (1992), עמ' 176–177.
 82. שפירא (1992), עמ' 303–304.
 83. צ'רקוי (2017), עמ' 13–20.

מקורות

- איתן, רפאל (1985), רפול: סיפורו של חייל, תל אביב.
 בן גוריון, דוד (1951), בהילחם ישראל, תל אביב.
 בן דור, ישראל (2003), דימוי האויב הערבי ביישוב היהודי ובמדינת ישראל בשנים 1947–1956, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה.
 גלעד, זרבל (1954), ספר הפלמ"ח, ב, תל אביב.
 הכנסת (1949), דברי הכנסת, ירושלים.
 וישניצר, אבנר (2005), "מעוז של בורות ופחדנות": דמותו של הלוחם הערבי בעיניהם של הלוחמים הישראלים ב-1948", ג'מאעה, 14.
 מוריס, בני (1991), לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, תל אביב.
 מוריס, בני (2010), 1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה, תל אביב.
 נאור, מרדכי (2002), "עתונות במלחמה: העתונות היהודית בארץ ישראל בתקופת מלחמת העולם השנייה", קשר, 32.

רוזן-קוקוצקין, אמנון (1998), "אוריינטליזם, מדעי היהדות והחברה הישראלית: מספר הערות", ג'מאעה, 3 (2).

שפירא, אניטה (1992), *חרב היונה, תל אביב*.

Barnes, Amnon, (2007), *The Israel Press: The Role of the Press in the Foundation of Israel*, Atlanta.

Bauman, Zygmunt (1995), "The Making and Unmaking of Strangers," *Thesis Eleven*, 43.

Cherkaoui, Tarek (2017), *The News Media at War*, New York and London.

Rieber, Robert W., and Robert J. Kelly (1991), "Substance and Shadow: Images of the Enemy", Robert W. Rieber (ed.), *The Psychology of War and Peace*, New York.

Said, Edward (1978), *Orientalism*, New York.

Silverstein, Brett (1989), "Enemy Images: The Psychology of U.S. Attitudes and Cognitions Regarding the Soviet Union," *The American Psychologist*, 44 (6).